



Belastingweerstand: houding versus gedrag

DRS. H. ELFFERS – DRS. J.C. VROOMAN – DR. D.J. HESSING –
DR. H.J. VAN DE BRAAK

Inleiding

Belastingweerstand leidt onder diverse benamingen een taai bestaan. Ruw opgevat als een amalgaam van negatieve reacties op de heffing van algemene middelen, is dit verschijnsel natuurlijk niet van vandaag of gisteren. Van oudsher blijkt belastingweerstand een rol van betekenis te spelen bij processen van staatsvorming en staatsverval, bij het financiële reilen en zeilen van zowel publieke als particuliere huishoudingen en niet in het minst bij de gemoedsrust van individuele burgers. Voor zover belastingplichtige burgers zich niet hebben verenigd in organisaties om hun belangen te verdedigen, is de sociaal-wetenschappelijke bestudering van belastingweerstand aangewezen op een tweetal invalshoeken. De eerste invalshoek ligt op *macro-niveau* en beschouwt belastingweerstand als de uitkomst van een reeks maatschappelijke determinanten, waartoe bij voorbeeld de hoogte van de belastingdruk, de stabiliteit van het politieke systeem, de grootte van de collectieve sector, de zichtbaarheid van de belastingheffing e.d. behoren. De tweede invalshoek ligt op *micro-niveau* en vat belastingweerstand op als de uitkomst van een serie gedragsdeterminanten, waartoe kosten, baten, normen, intenties e.d. kunnen worden gerekend. Met name deze tweede onderzoekstraditie domineert in de sociaal-wetenschappelijke bestudering van belastingweerstand. Zij is vooral sedert de survey-onderzoeken van Gustav Schmolders (1959, 1970, 1977) tot ontwikkeling gekomen. Ofschoon het type survey-onderzoek enkele sterke kanten heeft, bij voorbeeld waar het gaat om representativiteit, is een in het oog lopende zwakte gelegen in de registratie van verbaal gedrag. Dat wil zeggen, via batterijen van vragen krijgt men weliswaar inzicht in zelfgerapporteerd gedrag, maar het is onzeker in hoeverre zulk verbaal gedrag samenvalt met feitelijk gedrag. In de onderzoekspraktijk valt zo'n bezwaar te ondervangen door in laboratoriumsituaties daadwerkelijk gedrag te bestuderen, maar daar kleeft weer het nadeel van de kunstmatigheid aan. Het blijft dus behelpen in beide gevallen, voor zover de beoogde informatie

moet worden afgewogen tegen inbreuken in de persoonlijke levenssfeer. Anders gezegd, onderzoekskosten, zeker waar het de privacy van de respondenten betreft, hebben een prohibatieve betekenis.

Niettemin blijft het probleem overeind dat zich een discrepantie tussen houding en gedrag voordoet. Exemplarisch voor de mankerende correspondentie tussen beide is het onderzoek dat Lapiere destijds (1934) deed naar discriminatie. Aan een Chinees echtpaar dat werd begeleid door de onderzoeker, werden slechts éénmaal diensten geweigerd in de 251 restaurants, hotels en soortgelijke etablissementen die men bezocht. Opmerkelijk was evenwel dat een postenquête onder diezelfde eet- en slaapgelegenheden onthulde dat 90% van de binnengekomen reacties antipathiek stond tegenover dienstbetoon aan Chinese gasten door „neen” te antwoorden op de vraag: „Accepteert u Chinezen in uw etablissement”? 1). De spectaculaire bevinding van Lapiere werd uiteraard door vakgenoten bekritiseerd, omdat bij voorbeeld de feitelijke confrontatie met ongewenste gasten gedragsremmingen en -beperkingen oproept die bij een papieren ontmoeting volstrekt afwezig zijn. Kortom, er is hier volgens de critici sprake van *pseudo-inconsistentie*. Toch moet in alle ernst worden bedacht dat vooral uitkomsten van onderzoek naar gevoelige aspecten van het (samen-)leven – discriminatie, erotiek, belastingweerstand – buitengewoon betrekkelijk zijn. Wat mensen daarover kwijt willen is één zaak, wat zij werkelijk doen is een heel andere zaak. Deze discrepantie tussen houding en gedrag staat centraal in dit artikel, dat de eerste bevindingen rapporteert over ons onderzoek naar belastingweerstand. Dat onderzoek is in zoverre uniek dat het zowel beschikt over het zelfgerapporteerde gedrag van belastingplichtigen als over het extern gevalideerde gedrag, i.c. de gegevens waarover de belastingdienst beschikt. Kortom, houding en gedrag met betrekking tot fiscale betalingsverplichtingen zijn dank zij een zorgvuldige onderzoeksprocedure in de beschouwing betrokken. En dat levert opmerkelijke resultaten op, die de betrekkelijkheid van beschikbare bevindingen

zwaar onderstrepen.

De opzet van deze bijdrage is als volgt. Om te beginnen zullen we in het kort releveren wat in de voorgaande bijdragen naar voren is gebracht. Daarnaast schetsen we de gehanteerde onderzoeksprocedure, die met het oog op de privacy van de respondenten in nauw overleg met de belastingautoriteiten is gekozen. En ten slotte presenteren we enkele onderzoeksuitkomsten waarbij vooral de afwezige relatie tussen houding en gedrag inzake belastingweerstand in het oog springt.

Gedrag: zelfrapportering en externe validering

In onze eerste bijdrage hebben we ons gebogen over de heimelijke volkshuishouding, beter bekend als de onzichtbare, informele of illegale economie al naar gelang een (statistisch-)boekhoudkundige, economische dan wel (fiscaal-)juridische invalshoek wordt gekozen 2). Staat deze diversiteit in benaderingswijze al garant voor de nodige begripsverwarring, opvallend is vooral dat we weinig inzicht hebben in de gedragslogica van huishoudingen: onder welke voorwaarden ontplooit men activiteiten in de onbetaalde sfeer, werkt men met een uitkering of verzwijgt men inkomsten voor de fiscus? Met name die laatste vraag naar de gedragsdeterminanten van belastingweerstand heeft ons beziggehouden. Ondanks diverse onderzoeksfoefjes om de betrouwbaarheid van zelfgerapporteerd gedrag op te voeren, blijft de noodzaak van extern gevalideerd gedrag bestaan. Onze conclusie luidde dan ook: onderzoeken naar de determinanten van belastingweerstand zijn bij voorbaat gedoemd te mislukken wanneer zij zich beperken tot zelfgerapporteerd gedrag. Met geen enkele zekerheid kan worden vastgesteld welke determinanten wel en welke geen invloed uitoefenen op het daadwerkelijke gedrag. Het is immers uit de vakliteratuur bekend dat gedragingen en houdingen ten dele door verschillende determinanten worden bepaald. Met andere woorden, feitelijk gedrag dient dus een constituerend onderdeel te zijn van het onderzoeksmodel. Het is duidelijk dat zulk onderzoek slechts kan plaatsvinden indien de fiscale autoriteiten – gegeven de wettelijke geheimhoudingsplicht inzake belastinggegevens – alsook de belastingplichtigen zelf hieraan hun medewerking geven. En het ligt in de rede dat die medewerking scharniert op de toestemming van potentiële respondenten om hun aangiften bij de belastingdienst in te zien. Wellicht dat de inschakeling van een onafhankelijke tussenpersoon (bij voorbeeld notaris) een situatie schept waarbij een anonieme koppeling van inspectiegegevens mogelijk is zonder dat de betrokken partijen – inspectie, notaris, onderzoekers – op enig moment

1) Alan Lewis, *The psychology of taxation*, Londen, 1982, blz. 162/163.

2) H.J. van de Braak en D.J. Hessing, Onze heimelijke volkshuishouding, *ESB*, 16 mei 1984.

de vertrouwelijke informatie aan een naam kunnen verbinden.

Tot zover onze conclusie in het eerste artikel over de onderzoekbaarheid van belastingweerstand. We zullen nu uiteenzetten welke procedure we hebben gevolgd om zowel houding als gedrag bij belastingbetalers in het vizier te krijgen, met inachtneming van de fiscale privacy. Zoals eerder benadrukt, zijn de meeste gedragswetenschappelijke onderzoeken naar belastingweerstand gebaseerd op zelfgerapporteerd gedrag van de respondenten. Dat wil zeggen, de onderzochten worden via uitgaande vragen ertoe gebracht om antwoorden te geven die de feitelijke situatie zo goed mogelijk benaderen. Op de keper beschouwd, blijft deze meting van het gedrag nogal kwetsief en is de kans op onderrapportering, bij voorbeeld waar het gaat om verzwegen inkomsten of opgeklopte aftrekposten, groot. Daartegenover is onderzoek, gebaseerd op extern gevalideerd gedrag, ook niet geheel en al vlekkeloos. Aangenomen dat men de beschikking heeft over de officiële dossiergegevens van de belastingplichtigen, moeten de onderzoekers vertrouwen op het oordeel van de belastingdienst, bij voorbeeld voor wat betreft de toegepaste correcties op de aangiften. Het blijft, met andere woorden, mogelijk dat de belastingdienst bepaalde feiten niet heeft kunnen achterhalen, waardoor het materiaal vertekend is. Met deze beperking in het achterhoofd prijzen wij ons zeer gelukkig dat we via een afgewogen onderzoeksprocedure een zeldzame koppeling hebben kunnen aanbrengen tussen respondentengegevens en inspectiegegevens, die zowel de discretie van de belastingplichtigen waarborgt als de mogelijkheid biedt om houding en gedrag aan elkaar te relateren. Beide zaken kunnen uit een oogpunt van onderzoekbaarheid als een enorm winstpunt worden beschouwd.

Welke *onderzoeksprocedure* is nu gevolgd? In nauw en plezierig overleg met het Directoraat-Generaal der Belastingen en de Inspectie Rotterdam is een selectie verricht van 2×342 inkomstenbelastingplichtigen. Bij de eerste groep ging het om de namen, adressen en telefoonnummers van belastingplichtigen, waarbij op de aangiften-IB over de belastingjaren 1981 en 1982 negatieve correcties zijn aangebracht betreffende inkomsten uit arbeid – met uitzondering van correcties in de winsttribiek, inkomsten uit eigen woning, lijfrenten, periodieke uitkeringen en winst uit aanmerkelijk belang –, die naar de oordeelkundige mening van de betrokken ambtenaren wijzen op een verwijtbare zwijging van inkomsten. Bij de tweede groep ging het eveneens om namen e.d. van belastingplichtigen, waarbij op de aangifte-IB over de belastingjaren 1981 en 1982 in het geheel geen correcties zijn aangebracht betreffende welke post op het aangiftelidjet dan ook. Naast de genoemde gegevens beschikten we over een ruwe indicatie van de gecorrigeerde bedragen – in honderden guldens – voor de eerste groep en voor de tweede groep over uiteenlopende, willekeurige getallen om identificatie onmogelijk te maken. Alle gegevens, dus naam e.d.

en correctiegegevens, werden door de belastinginspectie gecodeerd en op speciale notatieformulieren verstrekt aan de onderzoekers. Die code werd pas in een laat stadium aan de onderzoekers bekend gemaakt. De formulieren werden verzonden aan een notaris, die aan de onderzoekers enkel namen e.d. ter beschikking stelde nádat de belastingplichtigen te kennen hadden gegeven dat zij mee wilden werken aan het onderzoek. De geselecteerde belastingplichtigen werden vervolgens door de onderzoekers telefonisch benaderd en op hun huisadres geïnterviewd. In een later stadium bracht de notaris een koppeling tot stand tussen de gecodeerde gegevens van de onderzoekers en de gecodeerde gegevens van de belastingdienst, waarbij namen e.d. werden verwijderd. De bewerkelijke procedure, waarover dadelijk meer, garandeert een optimale bescherming van de privacy van de belastingplichtigen. Geén der betrokken partijen beschikt immers op enig moment over alle gedecodeerde gegevens: de notaris is onbekend met de codeersleutel van de gegevens, de onderzoekers beschikken of over naam e.d. of over correctiegegevens, en de belastingdienst kent de overige interviewgegevens niet. Gedurende het vraaggesprek werd aan de belastingplichtigen duidelijk gemaakt hoe hun privacy was gewaarborgd, dat het (niet) deelnemen aan het onderzoek geen enkele invloed kon hebben op de behandeling van hun gegevens door de belastingdienst, en dat bij niet-deelname alle reeds verzamelde gegevens werden vernietigd.

Voor de goede orde zullen we de volledige procedure, die zowel anonimiteit garandeert als de mogelijkheid biedt om houding en gedrag aan elkaar te relateren, stapsgewijs weergegeven:

1. de belastinginspectie Rotterdam selecteert 684 respondenten en vult een notatieformulier in met naam e.d. en gecodeerde correctiegegevens;
2. de notatieformulieren worden verstuurd naar de notaris;
3. de belastinginspectie zendt de 684 potentiële respondenten een brief, inclusief een antwoordformulier en -enveloppe alsmede een brief van de onderzoekers, die uitnodigen om mee te doen aan het onderzoek;
4. de respondenten sturen hun antwoordformulier naar de notaris;
5. nadat de notaris van een respondent een antwoordformulier heeft ontvangen, zendt hij alleen namen e.d. naar de onderzoekers;
6. de onderzoekers maken afspraken met de respondenten voor een interview;
7. de interviewer bezoekt de respondent thuis en vraagt hem/haar toestemming om via de notaris de beschikking te krijgen over de correctiegegevens 1981 en 1982;
8. de respondent verleent toestemming tot inzage in de correctiegegevens door de aan de antwoordlijst bevestigde toestemmingsverklaring te ondertekenen;
9. de vragenlijst wordt afgewerkt;
10. de antwoordlijst inclusief toestemmingsverklaring wordt in een gesloten

enveloppe aan de notaris gezonden. Aangezien de notaris niet bekend is met de door de onderzoekers gestelde vragen, is de inhoud van de opgestuurde antwoordenlijst voor hem niet begrijpelijk;

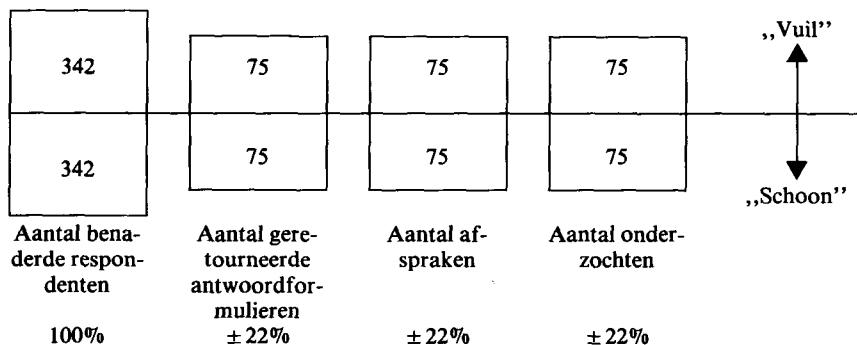
11. na ontvangst verwijdt de notaris de toestemmingsverklaring van de antwoordenlijst en hecht de correctiegegevens in code aan deze lijst;
12. de notaris stuurt deze lijst naar de onderzoekers;
13. als alle lijsten via de notaris aan de onderzoekers zijn toegezonden, deelt de notaris dit mee aan de belastinginspectie;
14. de belastinginspectie zendt de codesleutel voor de correctiegegevens aan de onderzoekers, die nu enkel de beschikking hebben over correctiegegevens plus antwoordlijsten zonder dat zij daaraan namen e.d. kunnen verbinden.

Deze procedure vormt naar ons oordeel een optimale bescherming voor de vertrouwensrelatie tussen belastingplichtige en belastingdienst. Immers, op geen enkel moment zijn aan wie dan ook (belastinginspectie, notaris, onderzoekers) gegevens bekend, die in combinatie een bedreiging vormen voor de privacy. Bovendien zijn in ons onderzoek geen achtergrondgegevens zoals beroep, inkomen, geslacht, woonwijk e.d. opgenomen, die identificatie van de onderzochten nog mogelijk zouden kunnen maken. Ofschoon de geschetste onderzoeksprocedure even ingewikkeld als waterdicht is, blijft de kans op een aanzienlijke „non response” aanwezig. Allereerst is het zo dat de potentiële respondenten door inspectie annex onderzoekers worden uitgenodigd om mee te doen aan het onderzoek. Aangezien de belastingdienst nu eenmaal geen neutrale instantie voor hen is, is de kans op weigering als het ware ingebakken. Voorts ligt een mogelijkheid tot weigering besloten in de telefonische benadering om mee te doen aan het onderzoek: een „neen” aan het apparaat is gemakkelijker dan aan de deur. En ten slotte kan de belastingplichtige medewerking weigeren wanneer tijdens de interviewessie duidelijk wordt gemaakt dat de onderzoekers een – weliswaar gewaarborgde – koppeling beogen tussen interview- en dossiergegevens. Desondanks bedroeg de respons zo'n 22%. Het leeuwedeel van de uitval vond plaats in de telefonisch-schriftelijke fase. Van hen die thuis werden bezocht voor een vraaggesprek, weigerde niemand toestemming. Dat is al bij al een gunstig resultaat, gelet op de gevoeligheid van de materie alsook op een gemiddelde beantwoording van ca. 30% bij het type enquête-onderzoek. Deze verheugende uitkomst kan ten minste drie dingen betekenen. Ten eerste zien onze respondenten kennelijk geen bedreiging in de koppeling tussen interview- en inspectiegegevens, waarover zij overigens openhartig werden geïnformeerd. Ten tweede zijn zij klaarblijkelijk op hun gemak gesteld door de waarborgen voor anonimiteit. En ten derde hebben die respondenten die een koppeling van gege-

vens vermoedden, waarschijnlijk in een vroeg stadium afgehaakt. Opvallend bij dit alles is dat de meeste respondenten slechts matige belangstelling toonden voor details van de onderzoeksprocedure.

Houding versus gedrag

Zoals eerder vermeld, ging het ons om een tweetal contrasterende groepen belastingplichtigen die al dan niet waren gecorrigeerd voor hun aangiften IB 1981 en 1982. Voor het gemak – en misschien wat oneerbiedig – zullen we die groepen in het vervolg betitelen als „vuil” en „schoon”. In onderstaand schema is allereerst te zien hoe uit de oorspronkelijke populatie het uiteindelijke aantal onderzochten te voorschijn komt.



Uit het totale onderzochtenbestand (150 antwoordlijsten) zijn er in eerste aanleg 2 × 42 geanalyseerd op de vraag of respondenten zich zelf als „schoon” dan wel „vuil” beschouwen, vergeleken met het oordeel dienaangaande van de belastingdienst. Het resultaat, samengevat in onderstaande kruistabel, is ronduit onthut-

door de inspectie daadwerkelijk „vuil” zijn bevonden. Kortom, *de correlatie tussen zelfgerapporteerd gedrag (respondent) en extern gevalideerd gedrag (inspectie) is hier nul komma nul*. Het spreekt vanzelf dat aan deze uitkomst geen generaliserende waarde kan worden gegeven, voor zover de contrastgroepen niet op basis van representativiteit zijn geselecteerd. Niettemin geeft de gedemonstreerde non-relatie tussen houding en gedrag zéér te denken. Beschikbare onderzoeksresultaten, die nagevoeg allemaal gebaseerd zijn op zelfrapportage, moesten met de grootst mogelijke reserve worden bezien.

Tot zover een eerste uitkomst van ons onderzoek naar belastingweerstand. De vraag is vervolgens welke uitkomsten voortvloeien uit het gehanteerde theoretische model. Daarvoor grijpen we terug op

Daarnaast is zonneklaar dat (niet) voldoen aan fiscale verplichtingen weliswaar geen object is van socialisatie (gezin, school), maar dat de uitgeoefende werkkring wel degelijk van invloed is op belastingweerstand (men denke aan de alom bekende, fraudegevoelige takken van bedrijvigheid). En misschien hebben Geeroms en Wilmots gelijk, waar zij opperen dat niet-economische variabelen determinerend zijn voor *al dan niet* frauderen, terwijl economische variabelen van betekenis zijn voor de *grootte* van de fraude als de beslissing tot frauderen eenmaal is genomen 4). Bij dit alles moet natuurlijk weer worden bedacht dat de meeste onderzoeksinformatie is gebaseerd op verbaal gedrag! Met andere woorden, lang niet alle belastingbetalers beschouwen zich verbaal als een banale „homo economicus”. Maar nauwgezet onderzoek naar de feiten zal pas uitsluitend kunnen geven over de vraag of zij ook consequent de daad bij hun woord voegen.

Waar deze correspondentie tussen houding en gedrag problemen oplevert, ligt het voor de hand dat de theoretische modellering van belastingweerstand houvast zoekt bij een discipline die sinds jaar en dag met deze kwestie bezig is: de psychologie. Met name door Fishbein en Ajzen is een model ontwikkeld dat recht doet aan economische variabelen zoals kosten-baten-structuren, maar ook ruimte biedt voor psychische en sociale drijfveren, die resulteren in gedrag. In de onderzoekspraktijk blijkt hun theoretische model zeer bevredigend te werken, voor zover een verklaarde variatie van 60% in de afhankelijke gedragsvariabele geen uitzondering is. In onze versie van genoemd model wordt belastingweerstand vooral geconcentreerd als een *social dilemma*, een situatie waarbij de belastingbetaler wordt geconfronteerd met de individuele voordelen en maatschappelijke nadelen van belastingontduiking. Of omgekeerd met de individuele nadelen en maatschappelijke voordelen van belastingnakoming. Welnu, een bevredigende verklaring van belastingweerstand – zo was onze *conclusie* in ons tweede artikel – moet dan ten minste de volgende elementen bevatten: (i) een meting van centrale of *primaire* attitudes, die van algemene aard zijn en een lange socialisatieperiode vergen: zelfwaardering, sociale oriëntatie e.d., en (ii) een meting van perifere of *secundaire* attitudes die gebonden zijn aan concrete gedragsobjecten, in ons geval het nakomen dan wel ontduiken van betalingsverplichtingen.

ons tweede artikel, waarin de theoretische modellering van belastingweerstand werd besproken 3). In grote trekken komt onze aanpak op het volgende neer. Een populair verklaringswijze voor het doen van onjuiste aangiften knoopt aan bij economische motieven. Belastingbetalers laten zich in die visie leiden door een kosten-batenafweging, waarbij de verzwegen inkom-

Gedrag	Houding	Zelfrapportering			Totaal
		„schoon”	weet niet	„vuil”	
Externe validering	„schoon”	32	3	7	42
	„vuil”	30	4	8	42
Totaal		62	7	15	84

Van de 42 belastingplichtigen die door de inspectie „schoon” worden bevonden, beschouwt toch een zevental zich als „vuil”. Bravoure van de belastingplichtige of heeft de fiscus achter het net gevestigd? En van de 42 belastingplichtigen die door de inspectie als „vuil” worden bestempeld, vindt slechts een achtstal zich zelf onzuiver op de graat. Anders gezegd, van de 62 onderzochte en geanalyseerde belastingplichtigen die zich zelf zuiver op de graat achten, zijn er zo’n 30 door de inspectie tot tweemaal toe gecorrigeerd. En van de 15 respondenten die toegeven dat zij gecorrigeerd hadden moeten worden voor wat betreft hun inkomstenopgaven, zijn er 8 die

sten als baten gelden en pakkans annex boeterisico als kosten fungeren. Voor zover belastingheffing en fiscale betalingsverplichtingen geen uitdrukkelijk object van (vroeg) socialisatie vormen in iemands leven, kan men misschien volhouden dat de belastingbetaler zich zal gedragen als „homo economicus” en dienovereenkomstig streeft naar „optimal tax cheating”. De betrekkelijkheid van deze conceptie blijkt echter genoegzaam uit de onderzoeken die ons ter beschikking staan. Zo staan nogal wat mensen vanwege hun positieve instelling tegenover het bestaande, maatschappelijke bestel afkeurend ten opzichte van belastingontduiking.

3) D.J. Hessing, J.C. Vrooman en H.J. van de Braak, Fiscale (wan)betaling, *ESB*, 12 september 1984.

4) H. Geeroms en H. Wilmots, Poging tot multidisciplinaire benadering van de fiscale fraude, *Tijdschrift voor Sociologie*, jg. 5, 1984, blz. 426; zie ook hun: Belastingontduiking en belastingontwijking: theoretische aspecten en empirische verificatie, *Economisch en Sociaal Tijdschrift*, jg. 38, 1984, blz. 499 – 517.

De anomische belastingbetaler

Alvorens enige uitkomsten te bespreken eerst nog een waarschuwend geluid voor de interpretatie. Vanwege het niet-representatieve karakter van de steekproef en de mogelijke selectieve uitval van potentiële respondenten is generaliseren gevaarlijk. Bovendien zijn onze uitkomsten gebaseerd op een deel (2×42) van het antwoordenbestand (2×75). Alhoewel onze bevindingen zijn een voorlopige strekking hebben, zijn zij „heet van de naald” en indicatief voor de definitieve conclusies. Laten we eerst bekijken welke variabelen enige samenhang vertonen met het belastinggedrag zoals dat uit de opgave van de inspectie blijkt. In onderstaande tabel zijn de correlatiecoëfficiënten vermeld van kenmerken die met de dichotome gedragsvariabele (0 = niet gecorrigeerd en 1 = gecorrigeerd) een verband tonen dat significant is bij $p \leq 0,05$. De factor „anomie” springt onmiddellijk in het oog. *Anomie* verwijst naar de mate waarin mensen algemeen-gangbare normen in de samenleving niet onderschrijven. Men zou hier kunnen spreken van de ontworteling van het individu in zijn sociale omgeving. Anomie betreft een primaire attitude, die niet zozeer te maken heeft met het gedragsobject „belasting betalen”, maar eerder met een diepliggend persoonlijkheidskenmerk.

We hebben de mate van anomie gemeten met behulp van een veel gebruikte en goed gevalideerde schaal. Deze schaal bestaat uit de somming van een reeks „items”, waarbij men kan aangeven in hoeverre men het eens is met uitspraken als: „Tegenwoordig moet je meer van de ene dag in de andere leven en je niet bekommeren om de toekomst”; „Ondanks wat sommige mensen zeggen, wordt de situatie van de

doorsnee Nederlander slechter en niet beter”; „De meesten van ons staan onverschillig tegenover wat mensen uit hun omgeving overkomt”; „Onwillekeurig vraag je je wel eens af of er nog wel dingen zijn, die de moeite waard zijn”. Uit de correlatiecoëfficiënt van 0,38 blijkt, dat er een tamelijk sterk verband bestaat tussen een hoge mate van anomie en een correctie op de belastingaangifte door de inspectie. In de zogenoemde vuile groep bevinden zich derhalve veel mensen die niet met gangbare normen instemmen: het type anomische belastingbetaler. En in de zogenoemde schone groep zijn relatief veel personen die geen blijf geven van ontworteling.

Een volgende primaire attitude die enig verband vertoont met het belastinggedrag volgens opgave van de inspectie is de factor „zelfwaardering”. Het gaat hier om de algemene evaluatie die iemand van zich zelf geeft, wat niet direct te maken heeft met het gedragsobject belasting betalen maar een dieperliggend persoonlijkheidskenmerk behelst. Ook deze zelfwaardering is in ons onderzoek gemeten met behulp van een vaak gebruikte en goed gevalideerde schaal, waarbij respondenten kunnen aangeven in hoeverre zij het eens zijn met uitspraken van het type: „Ik vind mijzelf een waardevolle persoon, op zijn minst even waardevol als anderen”; „Over het geheel genomen ben ik geneigd mijzelf als een mislukking te beschouwen”; „Ik vind dat ik nergens voor deug”. Hoewel de correlatie van zelfwaardering met het door de inspectie gerapporteerde gedrag (0,18) ontegenzeggelijk zwakker is dan we eerder bij anomie konden vaststellen, is het verband toch significant. Het blijkt dat er enige positieve samenhang is tussen zelfwaardering en correctie van de aangifte door de inspectie. De vuile groep heeft een relatief hoge zelfwaardering, de schone een betrekkelijk laag gevoel van eigenwaarde. Voorts is een aantal secundaire attitudes van belang. Deze hebben wel te maken met het gedragsobject belasting betalen en vormen geen centraal kenmerk van de persoonlijkheid. Ons blijkt uit het materiaal dat mensen met een negatieve houding ten aanzien van het betalen van belasting („slecht, oneerlijk, onbegrijpelijk e.d.”) vaker gecorrigeerd worden ($-0,22$). Verder blijkt dat mensen die de belastingdruk op de hogere inkomens te laag en de druk op de lagere inkomens te hoog vinden, relatief vaker gecorrigeerd worden (resp. 0,22 en $-0,23$). En mensen die vinden dat zij vergeleken met anderen te veel belasting betalen, worden relatief vaker gecorrigeerd ($-0,22$). Wanneer we deze voorlopige resultaten bij onze meest betrouwbare afhankelijke variabele, namelijk het belastinggedrag zoals geverifieerd door de inspectie, overzien dan blijkt dat zij voor een belangrijk deel stroken met onze verwachtingen. Het gedrag van belastingplichtigen hangt samen met een aantal primaire attitudes (anomie, zelfwaardering) alsook met een aantal secundaire attitudes, die aspecten van het belasting betalen bestrijken zoals gepercipieerde druk, ervaren ongelijkheid e.d. De meest essentiële aanpassing van het Fishbein-Ajzen-model, te weten de introductie

van primaire attitudes, belooft in ons onderzoek zinvol te zijn. Anderzijds lijkt ook de afwezigheid van correlaties tussen het belastinggedrag volgens de opgave van de inspectie en een aantal andere kenmerken opmerkelijk. We wijzen hierbij op de lage samenhang met de normen van belangrijke anderen, de sociale oriëntatie en de afschrikking. Sommige van deze kenmerken demonstreren echter wel enig verband met de opgave, die de respondenten zelf van hun fiscaal gedrag geven.

Afsluiting

Overzien we verder onze uitkomsten, dan lijkt er een duidelijke structuur aanwezig in de variabelen, die samenhangt met de mate waarin men aangeeft zich schuldig te maken aan belastingontduiking. Immers, gemeenschappelijk aan de variabelen is het normatieve karakter ervan: de mate waarin het gedrag wordt af- of goedgekeurd en de mate waarin aangegeven wordt dat de omgeving zich (niet) schuldig maakt aan fraude. Wanneer mensen menen dat meerderen in hun omgeving de belasting bedriegen, geeft men eerder toe zelf ook de fiscus een loer te draaien. En vindt men belastingontduiking schandelijk, dan geeft men eerder aan zelf een schone lei te bezitten. Ook wanneer wordt gevraagd naar de pakkans en de strafgrootte, blijkt dat men zuiverder op de graat is naarmate men die hoger inschat. Ten slotte wordt het verzwijgen van inkomsten minder gewaardeerd naarmate men meent zich zelf daaraan minder schuldig te maken. Natuurlijk hebben we te maken met eerste analyses van een beperkte groep onderzochten, maar de resultaten duiden er in ieder geval op dat de respondenten zich vooral bezighouden met de creatie of instandhouding van een fictieve of beter gezegd sociaal-wenselijke werkelijkheid. Niet alleen de onderzoeker, maar ook zich zelf omringen zij met een aureool van wetsgetrouwe burgerzin.

De voorzichtige conclusie die we uit onze analyse van het materiaal kunnen trekken bevestigt ons eerdere commentaar op het onderzoek van Groenland en Van Veldhoven 5). Onderzoek naar belastingweerstand, enkel gebaseerd op zelfrapportering, dreigt tautologisch te zijn, waarbij houdingen slechts goede voorspellers zijn van intenties maar niet van feitelijke gedragingen. De door ons getoonde non-relatie tussen houding en gedrag ter zake belastingweerstand betekent wellicht dat zulk onderzoek een zeer betrekkelijke, zo niet zinloze exercitie is. Gangbare verklaringsmodellen met kosten-baten-overwegingen, afschrikking door pakkans en boeterisico e.d. verklaren waarschijnlijk alleen houdingen maar geen gedragingen! Een ontuchtterende conclusie, maar het is niet anders.

Maar er is méér aan de hand. Belastingweerstand, zoals door ons onderzocht, is

Tabel. Correlaties met het belastinggedrag volgens opgave van de inspectie en de respondenten (r 's, significant bij $p \leq 0,05$)

	Belastinggedrag volgens opgave inspectie a)	Belastinggedrag volgens opgave respondent b)
Anomie c)	0,38	niet significant (ns) h)
Zelfwaardering c)	0,18	ns
Houding t.o.v. belasting betalen d)	-0,22	ns
Belastingdruk hogere inkomens c)	0,23	ns
Belastingdruk lagere inkomens c)	-0,22	ns
Relatieve ongelijkheid in belasting betalen e)	0,19	-0,22
Komt ontduiking in omgeving voor? f)	ns	0,25
Immoraliteit van ontduiking g)	ns	0,34
Afschrikking (pakkans x strafgrootte) c)	ns	-0,27
Houding t.o.v. verzwijgen inkomsten d)	ns	0,25

a) geen correctie/wel correctie

b) geen correctie/weet niet/wel correctie

c) laag/hog

d) negatief/positief

e) weinig/veel

f) neen/ja

g) immoreel/niet immoreel

h) niet significant bij $p \leq 0,05$

5) D.J. Hessing e.a., op.cit., blz. 853.

kennelijk een moeilijk te beïnvloeden variabele, gelet op de stevige samenhang tussen het doen van onjuiste belastingaangiften en diepliggende persoonlijkheidskenmerken als vooral anomie. Anders gezegd, waar belastingweerstand slechts losjes samenhangt met oppervlakkige kenmerken, zoals houding tegenover aspecten van het belasting betalen, moet het nuttige effect van sancties bij fraudebestrijding sterk worden betwijfeld. Geregeld terugkerende voorstellen 6) om overtreders van fiscale wetten via vergroting van de pakkans en aanscherping van de boete in het gareel te brengen, zijn weinig rendabel voor zover de gedragslogica van de belastingbetaler anders is dan men doorgaans meent. Ten eerste blijkt immers uit ons onderzoek dat houding en gedrag van de belastingbetaler niet met elkaar corresponderen. Ten tweede komt naar voren dat het – door de fiscus geverifieerde – gedrag van de belastingbetaler nauw samenhangt met gevoelens van anomie en eigenwaarde. Men kan moeilijk volhouden dat deze variabelen beïnvloedbaar zijn door de belastingdienst. Kortom, werkelijk effectieve fraudebestrijding ligt waarschijnlijk buiten het bereik van de fiscus. Misschien gaat het te ver om hier te spreken van een nieuwe, fiscale illusie, maar duidelijk is toch wel dat belastingweerstand niet zo maar kan worden voorgesteld als een *manipuleerbare grootheid*, die gevoelig reageert op sanctiëring en verifiëring. De keten van oorzaakelijkheid is hier immers langer en ingewikkelder dan hervormingsvoorstellen voor de fiscale heffings- en inningspraktijk suggereren. Dat betekent, in alle voorlophigheid, natuurlijk niet dat de belastingdienst het hoofd in de schoot moet leggen in afwachting van de definitieve ontrafeling van de fiscale gedragslogica. Het betekent wel dat belastingweerstand een constant gegeven is en daarom een andere vraagstelling behoeft. De vraag is niet hoe we kunnen bereiken dat burgers zich maximaal schikken naar de wetgever, doch eerder onder welke concrete omstandigheden (vigerende wetgeving, gevoelens van normloosheid, sociale druk vanuit de werkomgeving e.d.) zij bereid zijn dat te doen. Afijn, we zullen maar niet eindigen met de gemeenplaats dat meer onderzoek noodzakelijk is.

H. Elffers
J.C. Vrooman
D.J. Hessing
H.J. van de Braak

6) Zie bij voorbeeld: *Fraudebestrijding in de directe belastingen en de omzetbelasting*, 's-Gravenhage, 1982 (Kamerstuk nr. 17 522), blz. 30 e.v.